

Institut Prawa Karnego UMCS
Zakład Prawa Karnego i Kryminologii

Tadeusz BOJARSKI

**Postępowanie z nieletnimi w świetle ustawy z 26 X 1982 r.
(Zagadnienia materialnoprawne)**

Производство по делам несовершеннолетних в свете закона от 26 X 1982 г.
(Материально-правовые вопросы)

Verfahren mit den Minderjährigen im Lichte des Gesetzes vom 26.10.1982
(Materiell-rechtliche Fragen).

I

Bezpośrednio po odzyskaniu niepodległości w r. 1918 podjęto prace kodyfikacyjne, mające na celu opracowanie rodzimego ustawodawstwa, które mogłoby zastąpić prawo zaborcze. Komisja Kodyfikacyjna w celu opracowania ustawodawstwa cywilnego i karnego została powołana pod koniec r. 1919, ale już wcześniej, w lutym 1919 r., powołano sądy dla nieletnich w Warszawie, Łodzi i Lublinie, które zaczęły funkcjonować we wrześniu 1919 r. Był to pierwszy akcent realizacji idei odrębnego niż wobec dorosłych ukształtowania postępowania z nieletnimi. W tymże roku rozpoczęto prace nad projektem ustawy o sądach dla nieletnich. Pracom tym towarzyszył spór pomiędzy tendencją karnistyczną a kierunkiem myślenia opartym na założeniach szkoły socjologicznej. W r. 1921 uchwalono projekt ustawy o sądach dla nieletnich, który zasługuje na uwagę jako próba regulacji kompleksowej oraz z tego względu, że przewidywał on możliwość stosowania odpowiednich środków wychowawczych wobec nieletnich, którzy nie dopuścili się czynu zabronionego.

Ostatecznie zagadnienia odpowiedzialności nieletnich znalazły rozwiązanie w ramach kodeksu karnego z r. 1932 (art. 69—78) i w części odbiegały od założeń projektu.¹ Regulacja ta stanowiła istotny akcent

¹ Problemy te na szerokim tle prawnoporównawczym przedstawia praca A. Mogilnickiego: *Dziecko i przestępstwo*, Warszawa 1925, s. 353 i n. Zob. też A. Grześkowiak: *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie prawo*

postępu na drodze rozwoju prawa karnego nieletnich. Obowiązywała przeszło 50 lat, od 1 IX 1932 r. do 12 V 1983 r. Naturalnie, ocena tej regulacji z punktu widzenia współczesnych oczekiwań musi się różnić od tej, jaką należałoby jej wystawić w latach trzydziestych. Nie przewidywała ona nazbyt bogatego zespołu środków oddziaływania wobec nieletnich sprawców czynów zabronionych (zakład poprawczy, upomnienie, dozór odpowiedzialny rodziców lub dotychczasowych opiekunów, zakład wychowawczy) ani możliwości odpowiedniego oddziaływania w wypadkach koniecznych, ale nie zaakcentowanych czynem zabronionym nieletniego. Rozstrzygnęła jednak rzecz niewątpliwie podstawową — wykluczyła możliwość stosowania zwykłej kary wobec nieletnich do lat 17. Najsurowszy środek przewidziany w kodeksie karnym z r. 1932 wobec nieletnich — zakład poprawczy — mógł być stosowany w dość ograniczonym zakresie i nie pociągał za sobą na przyszłość konsekwencji prawnych właściwych ukaraniu zwykłą karą. Mógł on być stosowany wobec nieletnich od 13 do 17 roku życia, działających z rozeznanie, tj. do nieletnich o takim stopniu rozwoju umysłowego i moralnego, który umożliwia rozpoznanie znaczenia czynu i kierowanie swoim postępowaniem. Pojęcie „rozeznanie” było przedmiotem krytyki jako stanowiące odpowiednik winy nieletniego, ale krytyka ta traci na znaczeniu, gdy spojrzysz się na to pojęcie nie w płaszczyźnie przesłanki „odpowiedzialności” nieletniego, lecz w płaszczyźnie indywidualizacji oceny nieletniego z punktu widzenia doboru właściwego środka. Kryterium to stanowiło podmiotowy ogranicznik stosowania środka najsurowszego — zakładu poprawczego.

II

Nowa regulacja postępowania z nieletnimi w ustawie z 26 X 1982 r. stanowi kolejny etap doskonalenia tego postępowania. Czy odpowiada ona w pełni oczekiwaniom współczesności, to inna sprawa. Według wypowiedzi części autorów stanowi może nie tyle zdecydowany co raczej mały „krok postępu” na drodze rozwojowej prawa nieletnich. Ustawie zarzuca się szereg niekonsekwencji przy określeniu modelu postępowania z nieletnimi, jako łączącego różne kierunki podejścia w przedmiocie trakto-

nieletnich), Toruń 1986, s. 11 i n.; A. Strzembosz: *System sądowych środków ochrony dzieci i młodzieży przed niedostosowaniem społecznym*, Lublin 1985, s. 40 i n.; M. Lipka: *Przestępczość nieletnich w Polsce. Zapobieganie i zwalczanie*, Warszawa 1971, s. 105 i n. Analizę prawnokarnego statusu nieletnich w świetle rozwiązań prawnych i poglądów doktryny od czasów dawnych po współczesne zawiera praca M. Cieślaka: *Od represji do opieki*, „Palestra” 1973, nr 1, s. 26 i n.

wania nieletnich, brak wyakcentowania prewencji pierwotnej (dążenia do zmiany warunków działających kryminogennie), częściowe tylko zaakcentowanie prewencji wtórnej (zorganizowane formy działań społecznych wobec potencjalnych przestępców) i nastawienie głównie na tzw. prewencję trzeciego stopnia — przeciwdziałanie recydywie.²

Osobiście krytykę tę podzielałbym tylko częściowo. Ideologia koncepcji „dziecka w niebezpieczeństwie” jako cecha nowoczesnego modelu traktowania nieletnich zaznacza się przecież w przepisach ustawy dość wyraźnie. Jest faktem, że nowa regulacja prawna zmienia w sposób istotny założenia modelowe postępowania z nieletnimi. Położony został zdecydowanie wyraźny nacisk na rolę dyrektyw natury pedagogicznej, podkreśla się także w literaturze, że model obecny jest wszak odejściem od tradycyjnego, jurydycznego modelu w kierunku modelu kryminologicznego, zawierającego elementy wychowawcze, a nie represyjne.³ Nowe rozwiązania odchodzą od regulacji typowych dla prawa karnego⁴ i można uznać w kontekście całości rozwiązań ustawy, że mają one znaczenie drugorzędne. Wydaje się słuszny pogląd, że ustawa jest nastawiona nie tyle na reakcję z powodu popełnienia przez nieletniego czynu zabronionego pod groźbą kary, ale przede wszystkim na stosowanie środków zapobiegających demoralizacji⁵ lub, dodałbym, przerywających bądź osłabiających zachodzący proces demoralizacji. To nastawienie ustawy wyraża programowa deklaracja zamieszczona przed częścią normatywną oraz przepisy ogólne, zwłaszcza art. 3, ustalający naczelną zasadę kierowania się w postępowaniu z nieletnimi — zasadę dobra nieletniego.

Naturalnie, wiemy jednak, że nie same deklaracje określają profil danego aktu prawnego. Decydująca jest zawsze rola konkretnych rozwiązań szczegółowych, a w gruncie rzeczy ostatecznie o kształcie jakiegoś modelu, systemu, jako modelu realnego, przesądza praktyka. Wśród różnych uwarunkowań realizacji wiodących założeń ustawy, pomijając

² M. Stanowska, A. Walczak-Zochowska, K. Wierzbowski: *Uwagi o profilu ustawy o postępowaniu z nieletnimi (Zagadnienia materialnoprawne i procesowe)*, „Państwo i Prawo” 1983, z. 3, s. 63; A. Grześkowiak: *Reforma postępowania z nieletnimi, Uwagi ogólne na temat materialnoprawnych rozwiązań ustawy z 26 X 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich*, „Studia Prawnicze” 1984, z. 1—2, s. 244.

³ Por. Strzembosz: *op. cit.*, ss. 65—66, 68; Stanowska, Walczak-Zochowska, Wierzbowski: *op. cit.*, ss. 52—53.

⁴ Por. J. Bafia: *Wokół idei przewodnich nowego prawa o nieletnich*, „Przeгляд Penitencjarny i Kryminologiczny” 1984, nr 4, s. 8.

⁵ K. Grześkowiak, A. Krukowski, W. Patulski, E. Warzocha: *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich, Komentarz*, Warszawa 1984, s. 10.

w tym miejscu ocenę wewnętrzną spójności przyjętych rozwiązań, niebagatelną rolę odgrywają, mówiąc ogólnie, zabezpieczenia organizacyjno-techniczno-materialne. Nadto odpowiednie znaczenie ma również potrzeba pewnego jakby przestawienia się całego aparatu zajmującego się nieletnimi na wyczuwanie bardziej wychowawczych niż karnistycznych akcentów ustawy. To zaś wymaga czasu.

Ustawa ma charakter regulacji w pełni kompleksowej, zawiera przepisy materialnoprawne, proceduralne i wykonawcze. Określa w sposób jednolity status nieletniego w stosunku do całości norm prawa karnego, a więc prawa karnego sądowego, prawa karnego skarbowego i prawa wykroczeń. Ustala naczelną zasadę kompetencji sądów rodzinnych w sprawach nieletnich.⁶

III

1

Ustawa obejmuje mianem nieletnich trzy różne grupy wiekowe: a) osoby w wieku 13—17 lat, które dopuściły się czynu karalnego; b) osoby do lat 18, gdy chodzi o zapobieganie i zwalczanie demoralizacji; c) osoby do lat 21, wobec których wykonywane są środki wychowawcze lub poprawcze (art. 1 § 1 i § 2 ust. 1). Nie jest to, prawdopodobnie między innymi ze względów redakcyjnych, określenie w pełni udane. Ale w tym ujęciu termin „nieletni” nabiera sensu kryminologicznego w znaczeniu „nieletni — nie przystosowany społecznie”, co świadczy o odejściu od nastawienia karnistycznego w kierunku orientacji wychowawczej.⁷ Lepiej byłoby jednak zamieścić w ustawie sformułowanie, że osoby w wieku lat 17—21 są traktowane jako nieletnie, niż określać tę kategorię osób wprost „nieletnimi”⁸ (w kodeksie karnym ta grupa wiekowa została określona jako „młodociani” — art. 120 § 4). W literaturze zgłoszono również godną uwagi propozycję wprowadzenia w miejsce karnistycznego pojęcia „nieletni” — określenia cywilnoprawnego „małoletni” (osoby do lat 18).⁹

⁶ Por. W. Patulski: *Rola i zadania sądów rodzinnych w wypełnianiu wskazań ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Badania Prawa Sądowego” 1985, nr 23, s. 18.

⁷ Stanowska, Walczak-Zochowska, Wierzbowski: *op. cit.*, s. 55.

⁸ Por. A. Ratajczak: *Materialnoprawne problemy ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, „Państwo i Prawo” 1983, z. 2, s. 10.

⁹ Strzembosz: *op. cit.*, s. 106.

2

Sąd rodzinny może podjąć stosowne działania wobec nieletniego w wypadkach, gdy nieletni wykazuje przejawy demoralizacji albo, gdy dopuści się czynu karalnego (art. 2 ustawy). Tym przesłankom wszczęcia postępowania odpowiada zasadniczo podział postępowania na postępowanie opiekuńczo-wychowawcze i poprawcze. Jednakże o tym, w jakim trybie toczyć będzie się postępowanie, decyduje wynik postępowania wyjaśniającego. Dopiero po przeprowadzeniu postępowania wyjaśniającego sędzia rodzinny w oparciu o zebrane dane rozstrzyga postanowieniem o trybie rozpoznania sprawy. Wstępna ocena sędziego rodzinnego, że w danym wypadku wystarczające są środki wychowawcze lub lecznicze upoważnia go do skierowania sprawy do rozpoznania w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym. Natomiast przeświadczenie sędziego, że zachodzą warunki do umieszczenia nieletniego w zakładzie poprawczym uzasadnia rozpoznanie sprawy w postępowaniu poprawczym (art. 42 ustawy).

W każdym razie zainteresowanie ze strony sądu rodzinnego nieletnim nie ogranicza się do przypadków popełnienia przez nieletniego czynu zabronionego. Stwierdzone przejawy demoralizacji, którym nie towarzyszy czyn zabroniony, uzasadniają wszczęcie postępowania i rozpoznanie sprawy nieletniego w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym. W postępowaniu tym stosuje się przepisy kodeksu postępowania cywilnego (tryb nieprocesowy — art. 20 ustawy).¹⁰

Pewne wątpliwości wywołuje pojęcie demoralizacji jako przesłanka wszczęcia postępowania. Nawiązując do wiedzy psychologicznej i pedagogicznej można ogólnie powiedzieć, że jest to szczególna postać nieprzystosowania społecznego. Pojęcie to tłumaczy się jako stopień zagrożenia nieletniego z punktu widzenia oczekiwanej społecznej wartości osobowości, jaką każdy powinien prezentować we wspólnocie narodowej, a w skrócie — jako kryminologiczny wyraz patologii nieletnich.¹¹ W szerszym ujęciu wyjaśnia się demoralizację jako stan osobowości cechujący się negatywnym nastawieniem (postawą) wobec oczekiwanych społecznych, zgodnych z rolą społeczną nieletniego jako syna (córkę), ucznia, uczestnika grupy rówieśniczej, uczestnika gry, zabawy lub innej imprezy, młodocianego pracownika, młodego obywatela. Podkreśla się przy tym, że demoralizacja jest wynikiem i jednocześnie przejawem nieprzystosowania społecznego nieletniego, wskazując (w ślad za art. 4

¹⁰ Zob. bliżej E. Warzocha: *Rozwiązania procesowe w ustawie o nieletnich*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Badania Prawa Sądowego” 1985, nr 23, s. 6 i n.

¹¹ Bafia: *op. cit.*, ss. 8, 10—11.

§ 1 ustawy) na typowe przejawy tego nieprzystosowania. Trafnie zwraca się uwagę, że nie chodzi o zachowania jednostkowe, sporadyczne, izolowane, lecz o zespoły różnorodnych zachowań powtarzające się wielokrotnie i utrzymujące się. Demoralizacja jest więc szczególną postacią nieprzystosowania społecznego w tym sensie, że chodzi o jego wysoki stopień, intensywność i trwałość.¹² W innych próbach określenia tego pojęcia wysuwa się na czoło wartości moralne, podkreślając, że chodzi o odrzucenie przez nieletniego lub nieprzestrzeganie „podstawowych norm moralnych, rzutuujących na wypełnienie ról społecznie ważnych, odmowę podporządkowania się uzasadnionym wymaganiom rodziny, szkoły, pracodawcy”.¹³

Naturalnie, wyjaśnienia te tylko przybliżają treść kryjącą się pod tym pojęciem. Zdefiniować precyzyjnie się ono nie da. Jest więc krytykowane z jednej strony jako niekiedy wąskie, nie obejmujące wszystkich przejawów nieprzystosowania uzasadniającego uruchomienie odpowiednich działań, z drugiej zaś — jako nieprecyzyjne, mogące prowadzić do relatywizacji ocen, zawsze nieporządanej z punktu widzenia gwarancyjnej funkcji prawa.¹⁴ Taką ocenę musi sędzia sformułować na podstawie materiału osobopoznawczego, przy którego gromadzeniu pomagają mu kuratorzy zawodowi i społeczni, organa ścigania i w znacznym stopniu ośrodki diagnostyczno-konsultacyjne, w których zatrudnieni są pedagodzy, psycholodzy, psychiatrzy.

3

Ustawa w porównaniu z kodeksem karnym z r. 1932 formułuje dość obszerny katalog środków karnych. Nie są to jednak środki zupełnie nowe, ponieważ funkcjonowały one już wcześniej poza kodeksem karnym, na podstawie kodeksu rodzinnego i opiekuńczego. Nowym środ-

¹² Grześkowiak, Krukowski, Patulski, Warzocha: *op. cit.*, ss. 16—17. Por. H. Kołakowska-Przełomiec: *Przestępczość i nieprzystosowanie społeczne nieletnich w genezie przestępczości dorosłych*, Ossolineum, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1977, ss. 56—57; Z. Ostriańska, D. Wójcik: *Karalność uczniów nieprzystosowanych społecznie*, „Archiwum Kryminologii”, t. XI, 1984, s. 144; Z. Sienkiewicz: *Kontrowersje dotyczące przesłanek umieszczenia nieletniego w zakładzie poprawczym*, „Palestra” 1986, nr 9, ss. 20—21.

¹³ Strzembosz: *op. cit.*, s. 129. Cz. Czapów: *Wychowanie resocjalizujące*, Warszawa 1980, ss. 140—141; Cz. Czapów, J. Jedlewski: *Pedagogika resocjalizacyjna*, Warszawa 1971, ss. 59, 96.

¹⁴ Grześkowiak: *Reforma postępowania...*, ss. 229—231; Stanowska, Walczak-Zochowska, Wierzbowski: *op. cit.*, ss. 53—54; Ratajczak: *op. cit.*, s. 10.

kiem jest zakaz prowadzenia pojazdów mechanicznych oraz przepadek rzeczy uzyskanych w związku z popełnieniem czynu karalnego. Katalog środków jest następujący: upomnienie, zobowiązanie do określonego postępowania — naprawienia wyrządzonej szkody, przeproszenia pokrzywdzonego, podjęcia nauki lub pracy, powstrzymania się od przebywania w określonych środowiskach lub miejscach, zaniechania używania alkoholu lub innego środka w celu wprowadzenia się w stan odurzenia, następnie — nadzór odpowiedzialny rodziców lub opiekuna, nadzór organizacji młodzieżowej lub innej organizacji społecznej, zakładu pracy albo osoby godnej zaufania, udzielających poręczenia za nieletniego, nadzór kuratora, skierowanie do kuratorskiego ośrodka pracy z młodzieżą, zakaz prowadzenia pojazdów mechanicznych, przepadek rzeczy, umieszczenie w instytucji lub organizacji powołanej do przygotowania zawodowego, umieszczenie w rodzinie zastępczej, w zakładzie wychowawczym albo w innej odpowiedniej placówce opiekuńczo-wychowawczej (art. 6 ustawy).

Katalog tych środków jest w miarę szeroki, w znacznym stopniu umożliwiający indywidualizację oddziaływania wychowawczego.¹⁵

4

Ustawa przewiduje też pewne środki wobec rodziców i opiekunów w celu wymuszenia aktywizacji działań wychowawczych. Są to następujące środki: zobowiązanie rodziców lub opiekuna do poprawy warunków wychowawczych, bytowych lub zdrowotnych nieletniego, do ścisłej współpracy ze szkołą, do której nieletni uczęszcza, poradnią wychowawczo-zawodową, zakładem pracy, w którym jest zatrudniony, lekarzem lub zakładem leczniczym, zobowiązanie rodziców lub opiekuna do naprawienia w całości lub w części szkody wyrządzonej przez nieletniego, powiadomienie zakładu pracy rodziców (opiekuna) lub organizacji społecznej, do której należą, o zawinionym przez nich niewykonywaniu obowiązków wobec nieletniego, przez co dopuścili do jego demoralizacji (art. 7 ustawy).

5

Sędzia rodzinny ma też możliwość w wypadkach niskiego stopnia demoralizacji przekazać sprawę nieletniego szkole, do której uczęszcza, albo organizacji, do której należy, jeżeli uzna, że środki oddziaływa-

¹⁵ Por. P. Wierzbicki: *Indywidualizacja środków stosowanych w postępowaniu z nieletnimi* „Nowe Prawo” 1984, nr 9, ss. 73, 76.

nia wychowawczego, jakimi dana szkoła lub organizacja rozporządza, są dostateczne (art. 42 § 4 ustawy). W ten sposób sprawa nieletniego może być załatwiona, gdy chodzi o czynnik sądowy, już w postępowaniu wyjaśniającym, bez wszczynania postępowania opiekuńczo-wychowawczego.

6

Część spośród wymienionych wyżej środków wychowawczych (zobowiązania do określonego zachowania, nadzór odpowiedzialny rodziców lub opiekuna, umieszczenie w rodzinie zastępczej lub w zakładzie wychowawczym, placówce opiekuńczo-wychowawczej lub w zakładzie społecznym zdrowia) oraz środki wobec rodziców mogą być wykonywane do ukończenia przez nieletniego 18 roku życia, pozostałe — do ukończenia lat 21 (art. 73 ustawy).

7

Istotnej modyfikacji uległy kryteria orzekania środka najsurowszego — zakładu poprawczego. Zakład ten, tak jak poprzednio, może być orzekany wobec nieletnich od 13 do 17 roku życia, ale pominięto kryterium „rozeznania”, a w to miejsce, obok faktu popełnienia czynu karalnego, wprowadzono następujące przesłanki: wysoki stopień demoralizacji nieletniego, okoliczności i charakter czynu, nieskuteczność dotychczas stosowanych środków wychowawczych lub brak pozytywnej prognozy w razie ich zastosowania (art. 10 ustawy).

Warunkami bezwzględными orzeczenia zakładu poprawczego są: odpowiedni wiek nieletniego (13 lat), czyn karalny, wysoki stopień demoralizacji, odpowiednie okoliczności i charakter czynu. Pozostałe dwie przesłanki, ujęte zresztą alternatywnie, mają charakter warunków względnych. To znaczy uprawniona jest wykładnia, że sąd może orzec umieszczenie w zakładzie poprawczym nawet wówczas, gdy środki wychowawcze nie były dotychczas stosowane.¹⁶ Budzić może wątpliwości przesłanka w postaci braku pozytywnych rokowań do zastosowania środka wychowawczego zwłaszcza wówczas, gdy dotychczas żadne środki nie były stosowane. Formułowanie w tej sytuacji negatywnej prognozy jest raczej działaniem intuicyjnym niż prognozowaniem rzeczowo uzasadnionym.

Ustawa używa specjalnie określenia „czyn karalny”, które w ogólności oznacza czyn wyczerpujący znamiona przestępstwa powszechnego lub skarbowego oraz niektóre wykroczenia (art. 1 § 2 pkt 2), a w tym

¹⁶ Por. Sienkiewicz: *op. cit.*, ss. 22—23.

wypadku chodzi tylko o przestępstwa. Tak więc zakład poprawczy może zostać orzeczony tylko wobec nieletniego, który dopuścił się czynu karnalnego odpowiadającego pojęciu przestępstwa, a nie na przykład wykroczenia, co jest naturalnie formą ograniczenia możliwości stosowania tego środka wobec nieletnich. To ograniczenie wydaje się generalnie prawidłowe, ale w konkretnym wypadku nieletni sprawca kilku wykroczeń (np. kradzieży przedmiotów o wartości do 5 tys. zł) może wykazywać wyższy stopień demoralizacji niż sprawca jakiegoś przestępstwa skarbowego. O możliwych trudnościach w związku z kryterium „stopień demoralizacji” już wspomniałem.

Sumując powyższe uwagi trzeba podkreślić, że kryteria te umożliwiają indywidualizację oceny danego przypadku i wybór zakładu poprawczego jako środka w tym wypadku celowego. Pewne wątpliwości nasuwa wyeliminowanie spośród tych kryteriów pierwiastka subiektywnego. W zasadzie jedynie art. 3 (§ 2) ustawy formułuje ogólne zalecenie uwzględniania jako elementu osobowości nieletniego — stopnia rozwoju psychicznego. Przynajmniej teoretycznie zachodzi więc obawa uprzedmiotowienia tej odpowiedzialności, tylko przyczynowo-skutkowego jej traktowania. Sądzę, że nie trzeba przekonywać, iż ocena zachowania nieletniego w powiązaniu z jego zdolnością do rozumienia znaczenia czynu w sensie moralno-społecznym oraz jego zdolnością do kierowania własnym postępowaniem stanowi element ważny. Pomijanie pierwiastka subiektywnego, niezależnie od tego jakbyśmy go określili („rozeznanie” lub inaczej), nie jest moim zdaniem, żadnym osiągnięciem. Uwzględnianie elementu subiektywnego, „rozeznania” jako stopnia rozwoju społeczno-moralnego jednostki ludzkiej, nie powinno być traktowane jako ograniczanie lub utrudnianie indywidualizowania oceny nieletniego, a przeciwnie — jako pomoc w doborze właściwego środka. Ocena osobowości nieletniego pod tym względem jest istotna tak w razie popełnienia przez niego czynu umyślnego, jak i nieumyślnego, polegającego na naruszeniu reguł ostrożności.

Pozostawienie więc w ustawie kryterium „rozeznania”, chociażby nawet w połączeniu z krytykowanym pojęciem „demoralizacji”, byłoby korzystniejsze i usuwałoby podniesione obawy co do możliwości uprzedmiotowienia odpowiedzialności nieletniego. Warto zaznaczyć, że poruszona kwestia nie jest bez znaczenia także w związku z możliwością umieszczenia w zakładzie poprawczym nieletnich z lekkimi stanami patologicznymi. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 7 V 1983 r. w sprawie organizacji i zasad pobytu nieletnich w zakładach poprawczych (Dz. U. nr 26 poz. 127) przewiduje (§ 66) dwa wyodrębnione typy zakładów dla takich osób. Optymistyczne wnioski nasuwa jednak obserwacja praktyki. W próbie analizowanych akt spraw nieletnich, co do których orzeczono

umieszczenie w zakładzie poprawczym, każdorazowo opinia rodzinnego ośrodka diagnostyczno-konsultacyjnego zawiera wypowiedź na temat zdolności nieletniego do rozpoznania znaczenia popełnionego czynu i kierowania własnym postępowaniem.¹⁷

8

Wykonywanie odbycia zakładu poprawczego zaprogramowane jest dość elastycznie, podobnie zresztą jak w kodeksie karnym z r. 1932. Można więc umieszczenie nieletniego w zakładzie poprawczym warunkowo zawiesić na okres próby (od 1 roku do 3 lat) oraz warunkowo zwolnić nieletniego z zakładu poprawczego po upływie 6 miesięcy z ustaleniem okresu próby od 1 roku do 3 lat. Okres próby nie może trwać dłużej niż do ukończenia przez sprawcę 21 lat. W obu tych wypadkach w okresie próby stosuje się środki wychowawcze (art. 11 § 2 i 87 § 2). Można również warunkowo odstąpić od wykonania orzeczenia, jeżeli stwierdza się po wydaniu orzeczenia istotną poprawę w zachowaniu nieletniego, i zastosować środki wychowawcze (art. 88 ustawy). Wreszcie możliwa jest również w trakcie wykonywania środka poprawczego zmiana rodzaju zakładu poprawczego.

Podkreślona elastyczność dotyczy nie tylko środka poprawczego, ale także środków wychowawczych, które mogą ulec zmianie w trakcie ich wykonywania, o czym orzeka sąd rodzinny (art. 75 ustawy). Z powodu choroby nieletniego lub innej ważnej przyczyny sąd rodzinny może również odroczyć na czas określony lub przerwać wykonywanie środków wychowawczych lub środka poprawczego (art. 71 ustawy). W tym stanie rzeczy wzrasta swoboda sędziego rodzinnego i w związku z tym wyraża się niekiedy pewne obawy¹⁸, ale inaczej trudno byłoby zapewnić sędziemu możliwość podejmowania w odpowiednim czasie właściwych, korzystnych z punktu widzenia potrzeb wychowawczych, decyzji.

9

Obok środków wychowawczych i zakładu poprawczego wobec nieletnich można stosować również środki lecznicze (art. 12 ustawy). Dotyczy to nieletnich, którzy dopuścili się czynu karalnego i dotknięci są niedo-

¹⁷ Analizą objęto akta spraw nieletnich rozpoznane przez Sąd Rejonowy w Lublinie w okresie od 13 V 1983 r. do 31 XII 1985 r., w których orzeczono zakład poprawczy w obu postaciach. Łącznie rozpoznano w tym okresie 44 takie sprawy, w których orzeczono zakład poprawczy wobec 59 nieletnich.

¹⁸ Zob. H. Kołakowska - Przełomieć: *Postępowanie w sprawach nieletnich*, „Państwo i Prawo” 1983, z. 6, s. 51.

rozwojem umysłowym, chorobą psychiczną lub innym zakłóceniem czynności psychicznych oraz nieletnich nałogowo używających alkoholu albo innych środków odurzających. Wobec takich nieletnich można orzec umieszczenie w szpitalu psychiatrycznym lub innym zakładzie leczniczym, albo też, gdy zachodzi taka potrzeba, w zakładzie pomocy społecznej lub odpowiedniej placówce opiekuńczo-wychowawczej. Środki te mogą być stosowane wobec nieletnich od 13 do 18 roku życia (art. 73 § 1 ustawy). Nie mogą więc być stosowane wobec nieletnich młodszych, co trzeba uznać za pewien niedostatek tego rozwiązania.¹⁹ Środki te tylko pozornie nawiązują do idei środków zabezpieczających. Warunkiem ich orzekania nie jest bowiem stan zagrożenia ze strony nieletniego dla porządku prawnego, a wyłącznie stan zdrowia lub utrwalony stan nałogu. Jest to typowa sytuacja znajdowania się dziecka „w niebezpieczeństwie” dla jego rozwoju biologicznego lub moralnego, wymagająca przyścia mu z pomocą. Ustawa nie wymaga stwierdzenia wymienionych stanów patologicznych w chwili czynu.

10

Powyższa charakterystyka możliwych do zastosowania środków wobec nieletnich uzasadnia pogląd, że ustawa nie akcentuje zasadniczo jakichś form odpowiedzialności prawnej nieletniego, a jej główną myślą przewodnią jest stworzenie odpowiedniego systemu oddziaływania wychowawczego. O odpowiedzialności prawnej można mówić, gdy pewien środek został zastosowany z powodu określonego czynu karalnego. Tymczasem odpowiednie środki mogą być stosowane także w przypadkach stwierdzonej demoralizacji, której nie towarzyszy czyn karalny. Nie można więc mówić o „odpowiedzialności” za „coś”, z powodu „czegoś”. Trzeba też zwrócić uwagę na samą naturę (istotę) możliwych do zastosowania środków. Część spośród przewidzianych wobec nieletnich środków już ze swej natury (istoty) nie nadaje się do traktowania ich jako środków takiej lub innej „odpowiedzialności”. Na przykład takie środki, jak zobowiązanie do podjęcia nauki lub pracy, powstrzymania się od przebywania w określonych środowiskach, zaniechania używania alkoholu, umieszczenie w rodzinie zastępczej — nakierowanie na zabezpieczenie prawidłowego rozwoju moralnego i biologicznego nieletniego — pozbawione są dolegliwości (w normalnym, społecznym rozumieniu). Niektóre zaś środki, nawet określone w ustawie jako wychowawcze, nie są pozbawione cech dolegliwości (środki przejęte z prawa karnego), a nadto mogą być orze-

¹⁹ Zob. Z. Sienkiewicz: *Środki leczniczo-wychowawcze według ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, „Falestra” 1965, nr 7—8, ss. 32—33.

kane tylko w związku z popełnieniem czynu karalnego. Naturalnie, cechy te nie przekreślają ich wychowawczej funkcji, tyle że oddziaływanie wychowawcze łączy się w nich z wyrządzeniem odpowiedniej dolegliwości właśnie z powodu określonego czynu. Dopuszczenie się przez nieletniego czynu karalnego może po prostu pociągać za sobą konieczność bardziej złożonego oddziaływania wychowawczego, połączonego z pewnymi przejawami dolegliwości, charakterystycznej dla „zwykłej” odpowiedzialności.

Biorąc pod uwagę powyższe dwa kryteria, o „odpowiedzialności” nieletniego w świetle rozwiązań ustawy można mówić wówczas, gdyby chodziło o orzeczenie takich środków, jak: zakład poprawczy, zobowiązanie do naprawienia szkody, zakaz prowadzenia pojazdów mechanicznych, przepadek rzeczy uzyskanych w związku z popełnieniem czynu karalnego. Nie jest to odpowiedzialność karna, ale też natura tych środków, orzeczonych z powodu czynu karalnego, jest odmienna od charakteru pozostałych środków, mimo że one również pełnią lub pełnić mogą funkcje wychowawcze.

Zakład poprawczy w myśl słusznych założeń ustawy chce się traktować jako formę działania wychowawczo-resocjalizacyjnego, ale nie zmienia to pewnych okoliczności obiektywnych. Środek ten, mimo wzbogacenia realizowanych przez niego programów oddziaływania na nieletniego treściami wybitnie wychowawczo-resocjalizacyjnymi²⁰, polega faktycznie na pozbawieniu wolności. I tego faktu nie może przekreślić odmienna niż kary pozbawienia wolności ocena prawna umieszczenia nieletniego w takim zakładzie. Trzeba też zwrócić uwagę na okoliczność, że wspomniane rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości, dotyczące zakładów poprawczych, wymienia — obok powiedzmy półwolnościowego zakładu — także zakłady o bezpośrednim oraz wzmożonym nadzorze wychowawczym (§ 66 ust. 1, pkt 1—3).

Pozostałe wymienione trzy środki — zobowiązanie do naprawienia szkody, zakaz prowadzenia pojazdów mechanicznych, orzeczenie przepadku rzeczy uzyskanych w związku z popełnieniem czynu karalnego — praktycznie mogą być orzeczone tylko w wypadku popełnienia czynu karalnego. Zaliczenie ich w ustawie formalnie do środków wychowawczych nie jest przekonujące. Są formą dolegliwości, w jakimś stopniu odpłaty za popełniony czyn. Taka ocena ich istoty nie musi pozostawać w sprzeczności ze spełnieniem przez nie funkcji wychowawczych. Nadanie im jednak, jako zasadniczego, celu wychowawczego nie jest władne przekreślić tego, co wprost wynika z ich natury. Zobowiązanie

²⁰ Zob. A. Krukowski: *Zakłady poprawcze i przepisy prawa, Zmiany modelowe*, „Gazeta Prawnicza” 1986, nr 8 (525), s. 3.

do naprawienia szkody (inaczej niż na przykład zobowiązanie do przeproszenia pokrzywdzonego, do podjęcia nauki) jest po prostu formą odszkodowania, czyli formą odpowiedzialności. Z tego punktu widzenia nie ma znaczenia spór o to, czy obowiązek ten ma charakter samoistny, czy wprost cywilnoprawny. Również orzeczenie zakazu prowadzenia pojazdów mechanicznych musi być traktowane jako forma odpowiedzialności i to takiej, która jest dość bliska odpowiedzialności karnej. Środek ten praktycznie może być orzeczony w związku z czynami naruszającymi zasady bezpieczeństwa w ruchu, a więc co najmniej z powodu wykroczenia. Nie odbierając mu cech wychowawczych trzeba jednoznacznie stwierdzić, że ta kara dodatkowa, według kodeksu karnego orzekana za przestępstwa, a także według kodeksu wykroczeń za wykroczenia, nie może z uwagi na przypisywane jej cele przeobrazić się, mocą postanowienia ustawy o nieletnich, w prosty tylko środek wychowawczy.²¹ Z tych względów również orzeczenie przepadku rzeczy uzyskanych w związku z popełnieniem czynu karalnego nie jest „czystym” środkiem wychowawczym, ale zawiera pewne elementy odpowiedzialności.

11

Odpowiedniego zasygnalizowania wymagają sytuacje związane ze stosowaniem kary w rozumieniu kodeksu karnego. Są to trzy grupy sytuacji znanych również poprzedniej regulacji prawnej. Możliwość orzeczenia kary przewiduje art. 9 § 2 k.k., art. 13 i 18 ust. 2 oraz art. 94 ustawy. Artykuł 5 ustawy zawiera zastrzeżenie, że kara może być orzeczona tylko wówczas, jeżeli inne środki nie są w stanie zapewnić resocjalizacji nieletniego. Trzeba je traktować jako wskazówkę interpretacyjną wymienionych przepisów, które zresztą dają sądowi możliwość, a nie powinność orzeczenia kary. Najwięcej zastrzeżeń wywołuje podstawa orzeczenia kary wymieniona w art. 9 § 2 k.k. Zasługuje jednak na podkreślenie widoczna ostrożność praktyki sądowej w korzystaniu z tego przepisu. Ale sama kwestia słuszności zawartego w nim rozwiązania nadal jest przedmiotem dyskusji. Przepis ten stworzył możliwość orzekania zwykłej kary w stosunku do nieletnich powyżej lat 16 za niektóre najcięższe zbrodnie (zbrodnie przeciwko życiu, zbrodnię zgwałcenia, rozboju, zbrodnię przeciwko bezpieczeństwu powszechnemu, umyślne ciężkie uszkodzenie ciała lub ciężki rozstrój zdrowia), jeżeli za tym przemawiają okoliczności sprawy i warunki osobiste sprawcy,

²¹ Odmienne Grześkowiak, Krukowski, Patulski, Warzocha: *op. cit.*, ss. 43, 53—55.

a zwłaszcza gdy poprzednio stosowane środki wychowawcze lub poprawcze okazały się bezskuteczne. Dodać jednak trzeba, że istnieje również możliwość przesunięcia granicy stosowania kary zwykłej do ukończenia lat 18 (art. 9 § 3 k.k.).

Pozostałe dwie podstawy orzekania kary nie powinny budzić zasadniczych wątpliwości. W obu wypadkach chodzi w gruncie rzeczy o niecelowość orzekania (art. 13 i 18 ust. 2) lub wykonywania umieszczenia w zakładzie poprawczym (art. 94 ustawy) z uwagi na wiek sprawcy, tj. osiągnięcie lat 18. Według art. 13, jeżeli w chwili orzekania nieletni sprawca czynu karalnego ukończył 18 lat i zachodzą podstawy orzeczenia umieszczenia w zakładzie poprawczym sąd rodzinny może wymierzyć karę, gdy uzna, że stosowanie środka poprawczego nie byłoby już celowe. Orzekając karę sąd rodzinny stosuje jej nadzwyczajne złagodzenie. Szczególny przypadek tej sytuacji określa art. 18 ust. 2. W myśl tego przepisu w sprawie nieletniego, który w czasie wszczęcia postępowania ma już ukończone 18 lat, właściwy jest sąd karny. Może on orzec środek karny, poprawczy, a także te spośród środków wychowawczych, które mogą być stosowane po ukończeniu lat 18 (art. 73 § 1 u.p.n.). Należy przyjąć, że przy orzekaniu kary, tak jak w wypadku określonym w art. 13, nadzwyczajne złagodzenie kary jest obligatoryjne.

Natomiast art. 94 upoważnia sąd rodzinny do wymierzenia kary zamiast zakładu poprawczego, jeżeli nieletni ukończył 18 lat przed rozpoczęciem wykonania orzeczenia. Wówczas nadzwyczajne złagodzenie jest również obligatoryjne. W szczególnie uzasadnionych wypadkach sąd może nawet odstąpić od wymierzenia kary, zwłaszcza gdy w zachowaniu sprawcy nastąpiła istotna poprawa. Kara pozbawienia wolności lub ograniczenia wolności nie może przekroczyć okresu, jaki pozostaje do ukończenia przez sprawcę lat 21. Orzekając karę w każdej z wymienionych sytuacji (art. 9 § 2 k.k., art. 13 i 18 pkt 2 oraz 94 ustawy), sąd powinien na zasadach ogólnych (art. 14 ustawy i art. 7 k.k.), stwierdzić winę po stronie nieletniego. Zadanie to nie jest łatwe, szczególnie gdy chodzi o wydanie decyzji przez sąd rodzinny na podstawie art. 94 ustawy. Czas tej decyzji nie pokrywa się z czasem merytorycznego rozpoznania sprawy, co poważnie utrudnia ustalenia w przedmiocie zawinienia popełnionego czynu.

Na zakończenie tych rozważań chciałbyin sformułować kilka uwag ogólniejszych. Rozwiązania ustawy uprawniają do niewątpliwego, jak się wydaje, wniosku, że nie są one ukierunkowane w pierwszym rzędzie na ustalanie takich lub innych form odpowiedzialności nieletniego. Domi-

nuje bezspornie wychowawczy kierunek tych rozwiązań, idea ochrony dobra dziecka połączona jest wszak z ochroną interesu społecznego. Dostrzec w nich można raczej nastawienie na celowość orzeczenia odpowiedniego środka z wychowawczego i ochronnego punktu widzenia niż na odpowiedzialność. Zastosowanie środków wychowawczych nie jest zresztą uwarunkowane popełnieniem czynu karalnego przez nieletniego; stosowane działania sądu mogą być podjęte w oparciu o przejawy demoralizacji nieletniego nie zaakcentowanej czynem karalnym (art. 2 ustawy). Odpowiednie środki mogą być zastosowane także wobec rodziców (opiekunów) nieletniego (art. 7). O pewnych formach odpowiedzialności nieletniego, nie oznaczających jednak odpowiedzialności karnej, można mówić w związku z orzeczeniem zakładu poprawczego, nałożeniem obowiązku naprawienia szkody, orzeczeniem zakazu prowadzenia pojazdów mechanicznych i ewentualnie przepadku rzeczy. Odpowiedzialność zaś ściśle karna jest możliwa w trzech wymienionych wyżej grupach sytuacji (art. 9 § 2 k.k., art. 13 i 18 pkt 2 oraz 94 u.p.n.).

Chcę podkreślić, że nie zamierzałem dowodzić jakoby nowe przepisy regulujące postępowanie z nieletnimi zrywały ze wszelkimi formami odpowiedzialności nieletnich. Starałem się wykazać, w jakich wypadkach można odpowiedzialność tę dostrzec. Podzielaam zresztą pogląd, że zerwanie z odpowiedzialnością nieletnich w ogóle nie jest możliwe, z rzeczywistości społecznej tego pojęcia usunąć się nie da.²² Autonomizacja postępowania w sprawach nieletnich wobec prawa karnego nie jest²³ i chyba nie może być całkowita. Jednakże ten przegląd rozwiązań prawnych, określających pozycję nieletniego w związku z jego stanem demoralizacji, w tym także zaakcentowanej przez czyn karalny, upoważnia do wyrażenia poglądu, że omówiona sfera regulacji prawnej nie jest już „zwykłym” działem prawa karnego i nawet określenie „prawo karne nieletnich” może być używane raczej tylko jako pojęcie umowne. Ograniczenia kompetencji sądu rodzinnego w sprawach nieletnich oraz rola przepisów procedury karnej poza postępowaniem poprawczym są umiarkowane (art. 16 § 1, 18, 99 ustawy).

РЕЗЮМЕ

Во вступлении стоило бы вспомнить, что суды для несовершеннолетних возникли в Варшаве, Лодзи и Люблине уже в 1919 г., т.е. сразу после обретения независимости. Одновременно начался процесс правового регулирования производства по делам несовершеннолетних. Интересный проект закона о су-

²² Bafia: *op. cit.*, s. 13.

²³ Krukowski: *Loc cit.*

дах для несовершеннолетних 1921 г. так и не дождался реализации, и вопросы ответственности несовершеннолетних нашли окончательное решение в рамках Уголовного кодекса 1932 г. (ст. 69—78). Это регулирование стало важным на пути развития уголовного права для несовершеннолетних. Бесспорным достижением был отказ от применения обычного наказания по отношению к несовершеннолетним, не достигшим 17 лет. Эти положения действовали до 12 V 1983 г.

Новый закон от 26 X 1982 г. является очередным этапом совершенствования производства по делам несовершеннолетних, упор в нем ставится на директивы воспитательного характера. Новые решения отходят от регулирований, типичных для уголовного права, от традиционной юридической модели в сторону криминологической. Закон носит характер комплексного урегулирования, охватывает материально-правовые, процедурные и исполнительные положения. В законе определены и названы несовершеннолетними три возрастные группы: 1) лица в возрасте 13—17 лет, совершившие уголовное деяние; 2) лица, не достигшие 18 лет при предотвращении и борьбе с деморализацией; 3) лица, не достигшие 21 года, по отношению к которым применены исправительные или воспитательные меры. Закон перенял из старого УК, а также из семейного и опекунского кодекса воспитательные меры, внес в них незначительные дополнения, в сумме создав довольно широкий каталог этих мер. Предпосылкой для их применения являются признаки деморализации в поведении несовершеннолетнего. В то же время самое строгое наказание — исправительное заведение — может быть применено по отношению к несовершеннолетнему, достигшему 13 лет и совершившему наказуемое деяние, если в пользу такого наказания свидетельствует высокая степень деморализации и обстоятельства, а также сам характер деяния, особенно в том случае, когда все другие воспитательные средства оказались неэффективными и не дают надежды на перевоспитание несовершеннолетнего. Закон отказался от критерия „разумение“. По отношению к несовершеннолетним могут также применяться лекарственные меры. Компетенция выбора одного из этих средств находится в руках семейного суда.

ZUSAMMENFASSUNG

Am Anfang sollte man unterstreichen, daß die ersten Gerichte für die Minderjährigen schon 1919, direkt nach der Erlangung der Unabhängigkeit, in Warschau, Łódź und Lublin errichtet worden sind. Gleichzeitig begann man mit der Arbeit an der rechtlichen Regelung des Verfahrens mit den Minderjährigen. Ein interessanter Entwurf des Gesetzes über die Gerichte für die Minderjährigen von 1921 wurde nicht realisiert und erst im Rahmen des Strafgesetzbuches von 1932 (Art. 69—78) wurde das Problem der Verantwortung der Minderjährigen gelöst. Es war ein wesentlicher Fortschritt auf dem Entwicklungsweg des Strafrechts für die Minderjährigen. Die Abschaffung der Anwendung der einfachen Strafen gegenüber den Minderjährigen bis 17 Jahre wurde zweifelsohne zur großen Errungenschaft. Diese Gesetze galten bis zum 12.05.1983.

Das neue Gesetz vom 26.10.1982 bildet die nächste Stufe der Vervollkommnung des Verfahrens mit den Jugendlichen, wo die stärkere Betonung den pädagogischen Weisungen beigemessen wurde. Die neuen Lösungen weichen von den für das Strafrecht typischen Regelungen und vom traditionellen juristischen Mo-

dell ab; sie wenden sich mehr dem kriminologischen Modell zu. Das Gesetz ist eine komplexe Regelung, es umfaßt die rechtsmateriellen, Prozedur- und Ausführungsvorschriften. Als minderjährig werden drei Altersgruppen bestimmt: 1) Personen im Alter 13—17, die die Straftat begangen haben; 2) Personen bis 18 Jahre, wenn es um die Prävention und Bekämpfung der Demoralisation geht; 3) Personen bis 21, gegenüber denen Erziehungs- oder Besserungsmittel vorgenommen werden. Das Gesetz übernimmt die Erziehungsmittel vom einstigen Strafgesetzbuch und vom Familien- und Vormundschaftsgesetzbuch und in geringem Ausmaß hat es sie ergänzt und bildet im allgemeinen einen umfassenden Komplex dieser Mittel. Eine Voraussetzung ihrer Anwendung ist die Feststellung der Äußerung der Demoralisation im Verhalten des Minderjährigen. Das strengste Mittel — die Besserungsanstalt kann in dem Falle erkannt werden, wenn der Minderjährige nach dem vollendeten 13. Lebensjahr eine Straftat begeht und für solche Entscheidung hoher Demoralisationsgrad, Umstände und Charakter der Straftat sprechen. Besonders dann, wenn andere Erziehungsmittel sich als unwirksam erwiesen haben und die Resozialisierung des Minderjährigen nicht versprechen. Das Gesetz verzichtet auf das Kriterium des „Unterscheidungsvermögens“. Im Falle der Minderjährigen kann man auch entsprechende Heilmittel anwenden. Für solche Urteile sind die Familiengerichte zuständig.

